

Universiteit
Leiden
The Netherlands

1848 : clubkoorts en revolutie. Democratische experimenten in Parijs en Berlijn

Waling, G.H.

Citation

Waling, G. H. (2016, May 24). *1848 : clubkoorts en revolutie. Democratische experimenten in Parijs en Berlijn*. Retrieved from <https://hdl.handle.net/1887/39702>

Version: Not Applicable (or Unknown)

License: [Licence agreement concerning inclusion of doctoral thesis in the Institutional Repository of the University of Leiden](#)

Downloaded from: <https://hdl.handle.net/1887/39702>

Note: To cite this publication please use the final published version (if applicable).

Cover Page

Universiteit Leiden

The handle <http://hdl.handle.net/1887/39702> holds various files of this Leiden University dissertation.

Author: Waling, G.H.

Title: 1848 : Clubkoorts en revolutie. Democratische experimenten in Parijs en Berlijn

Issue Date: 2016-05-24

Een democratisch laboratorium

Niet meer bij Gods genade,
Zal één iemand koning zijn;
De bouwers van barricaden,
Maken vorsten groot of klein.

Ze leden zware schade,
Aan de Seine en de Spree,
Daar berokkenden de barricaden,
De koningen veel leed.¹

Niet alleen voor de revolutionairen die in dit boek centraal staan was 1848 een laboratorium. Dat is het ook voor historici: een plek waar we dingen zien gebeuren die we op andere momenten in de geschiedenis veel minder goed kunnen waarnemen. Het ‘moment 1848’ liet het Europese continent kennismaken met nieuwe en massale vormen van democratische burgerparticipatie, die ingrijpende gevolgen hadden voor de politieke cultuur buiten de formele politiek om. In dit boek toonden de detailstudies naar de revolutionaire hoofdsteden Parijs en Berlijn hoe hun inwoners in volksvergaderingen en clubs met democratie experimenteerden. We hebben gezien hoe die experimenten voortkwamen uit een explosieve combinatie van eerdere ervaringen met vergadering en vereniging, en de specifieke omstandigheden van het revolutionaire moment. In Parijs ging een economische en sociale crisis hand in hand met een politieke crisis. Onvrede onder de stadsbevolking leidde tot opstand en revolutie, waarna honderden politieke clubs werden opgericht. In Berlijn leidden gelijksoortige crises begin maart – op scherp gezet door het nieuws van de Februarirevolutie in Parijs – tot een reeks verhitte bijeenkomsten in Tiergarten. Hoewel het aanvankelijk vooral ging om politieke hervormingen, leidde het groeiende wantrouwen tegenover de aarzelende regering op 18 maart toch tot een revolutie. Na een korte maar hevige barrica-

de strijd in de hele stad trok de koning de volgende dag het leger uit de stad terug en benoemde een vrij liberale regering, waarna nog meer volksvergaderingen volgden en tientallen politieke clubs werden opgericht.

Al te gemakkelijk is wel gedacht dat 1848 een herhaling was van de Franse Revolutie, toen (vooral) jakobijnse clubs heel Frankrijk gingen domineren. Maar er zijn tussen 1789 en 1848 meer verschillen dan overeenkomsten. Op het gebied van de clubs tolereerde de revolutionaire gedachte van het ene en ondeelbare Franse volk (en de bijbehorende rigide 'jakobijnse' staatsopvatting) in de jaren 1790 geen politieke organisaties tussen het staats- en het privédoein. Daarom belichaamden de jakobijnse clubs de gehele revolutionaire beweging, ongeacht alle onderlinge verschillen. De clubs zouden alleen hebben kunnen voortbestaan als instituties *van* de jakobijnse staat, niet als onafhankelijke, concurrerende debat- of actieverenigingen met eigen politieke programma's, zoals het geval was in 1848. Eerst en vooral waren de jakobijnse clubs gericht op de sociale en culturele emancipatiestrijd die ten grondslag lag aan de Franse Revolutie en die uitmondde in de bloedige Terreur.² Het is niet vreemd dat in het Parijs van 1848 nog slechts een enkele club (meestal ter provocatie) verwees naar de jakobijnse geschiedenis. Bovendien had vrijwel niemand in deze clubs de Franse Revolutie nog persoonlijk meegemaakt, dus restte de vage notie dat de jakobijnse doctrines onwenselijk waren, maar dat 'politieke vereniging' niettemin 'iets goeds' kon betekenen.³

De 'geweldige macht' van politieke verenigingen

Ondanks het feit dat er een groot netwerk van geheime genootschappen was gevormd in de jaren voor de Februarirevolutie, waren de clubs van 1848 een noviteit in Parijs. Allereerst waren ze onafhankelijke, gelegaliseerde, breed toegankelijke verenigingen die zich expliciet toelieden op het debatteren over politieke (en sociale) kwesties en het organiseren van vreedzame politieke acties. Als zodanig opereerden de clubs als 'geinstitutionaliseerde volksvergaderingen'. Daarnaast ambieerden zij zowel een parlementaire als een electorale rol: bij gebrek aan een legitiem parlement bespraken en controleerden ze de daden van de Voorlopige Regering, maar intussen richtten zij zich ook op de aanstaande parlementsverkiezingen door kandida-

ten te selecteren en campagnes te voeren. Daarmee namen zij de taak op zich van democratische surveillance – in de vorm van waakzaamheid, aanklacht en evaluatie – zoals die volgens Rosanvallon inherent is aan de volksoevereiniteit.⁴ Ook moest 'politieke scholing' in de clubs de burgers politiek bewustmaken en aansporen om van hun verworven kiesrecht gebruik te maken. Dit alles moest gebeuren in nauwe samenwerking met clubs uit andere delen van het land. De Parijse clubs poogden een landelijk netwerk bij te houden én zich in te spannen voor de 'republicanisering' van Frankrijk (vooral via de Club des Clubs). Ook in Berlijn overschreden de ambities van de clubs de stadsgrenzen: zowel de democratische en constitutionele clubs als de arbeidersverenigingen namen deel aan congressen van gelijkgestemde verenigingen uit heel Duitsland, waarvan enkele in de stad zelf werden gehouden.

Anders dan in Parijs, dat al twee revoluties en diverse regime-wisselingen had gekend, was in de Pruisische monarchie nooit veel ervaring opgedaan met politieke participatie en organisatie.⁵ Koning, kerk en adel domineerden er de politieke, bestuurlijke, culturele en academische instituties. Niettemin bleken de autoriteiten in 1848 meermaals bereid om met de revolutionairen in onderhandeling te treden, zoals op 8 maart bij de toenadering van politiechef Minutoli tot de schrijvers van het Zeldenmanifester en op 19 maart toen de koning zijn leger terugtrok en zijn veiligheid grotendeels in handen legde van de Berlijnse Bürgerwehr. Het uitschrijven van verkiezingen, het toekennen van de vrijheid van drukpers en van vereniging en vergadering (in relatief ruime zin), waren onverwachte triomfen voor de revolutionaire beweging. Hoewel iets vergelijkbaars ook in Parijs gebeurde, waar ministers Ledru-Rollin en Lamartine en politiechef Caussidière veelvuldig met de clubleiders overlegden, ging het daar om een republikeinse en bovendien *Voorlopige* Regering die zelf tijdens de revolutie was ontstaan. Die regering had met de clubs minimaal één ding gemeen: de angst voor een reactie. In Berlijn ontbrak die gemeenschappelijkheid, dat basale vertrouwen tussen regering en de clubbeweging. Clubs vormden nadrukkelijker een maatschappelijke 'oppositie', een correctief op de regering en haar beleid.⁶

Dat zij nadrukkelijker een oppositie vormden, verklaart ook waarom de Berlijnse clubs niet zo activistisch waren als de Pa-

rijse clubs. Ontbrak het de Berlijners aan een revolutionaire inborst? Pruisen kende geen traditie van revolutie. De steun voor het koningshuis was altijd groot geweest en wanklanken hadden hooguit via beleefde volkspetities hun weg gevonden naar het hof.⁷ De dichter Fontane schreef niet voor niets: ‘Wie zich in Pruisen met revoluties wil bezighouden, moet zeer optimistisch, roekeloos of *zeer* moedig zijn.’⁸ De hooggespannen verwachtingen van de Berlijnse democraten werden door het algemene gebrek aan activisme in 1848 gefnuikt, maar dat leidde niet tot noemenswaardige escalaties. We zagen hoe de Politische/Demokratische Club weliswaar burgers mobiliseerde in demonstraties, optochten en volksvergaderingen, maar aan gewelddadige protesten part noch deel had.⁹ Achteraf zou revolutionair Paul Börner met spijt concluderen dat de Berlijnse radicalen de kracht van politieke organisatie niet voldoende hadden doorvoeld of in ieder geval niet ten volle hadden benut: ‘In de eerste tijd van de revolutionaire, overwinnende beweging hebben ook wij ons bediend van clubs [en] van vergaderingen onder de vrije hemel, hebben wij de verenigingen georganiseerd en gereorganiseerd, en toch moeten wij openlijk toegeven dat wij tot november [1848] daarmee weinig hebben uitgericht, en dat wij pas door de vervolgingen door de regeringen, door hun draconische wetten tegen de verenigingen, leerden wat voor geweldige macht er in hen ligt.’¹⁰

Of Börner deze macht graag had aangewend in democratische of in gewelddadige zin blijft in het midden. Wel zagen we dat zelfs de radicaalste clubs van Berlijn geneigd waren tot de eerste weg: een vreedzame vereniging van burgers die zich bezighielden met het op democratische wijze controleren, bediscussieren, adviseren, verkiezen en hervormen van de ‘formele’ politiek van regering en parlement. Deze uitgangspunten, opgetekend in het ontwerp van Hoppe waaruit de Politische Club ontstond, sloten daarmee naadloos aan op het visionaire essay *Over de noodzaak tot het vormen van clubs* van de Franse romancier Théophile Dinocourt uit 1830, dat in 1848 in herdruk verscheen.

Dinocourt: clubs als volksvergaderingen

In zijn essay haalde Dinocourt de politieke club uit het domein van de revolutionaire agressie en kende haar een constructieve, democratische functie toe. Zijn blauwdruk voor clubs moet

niet zozeer gezien worden als een uitwerking van het recht van vereniging, maar vooral van het recht van *vergadering*. Het doel van een club was volgens hem het faciliteren van een politieke discussie in de meest praktische zin: lokale volksvergaderingen die steeds opnieuw werden gehouden. Daarmee bouwde hij in zekere zin voort op het recht van petitie: een club moest een politiek verzet verwezenlijken tegen ongewenst regeringsbeleid en tegen ondemocratische elementen in het parlement en in de ministeries.¹¹ Deze volksvergaderingen moesten de ruggengraat vormen van een model dat we sinds de jaren 1980 kennen als de 'deliberatieve democratie'.¹²

De clubs van Dinocourt moesten worden gevormd naar politieke oriëntatie – in dit geval: naar voorkeur voor een monarchaal of republikeins politiek systeem. De auteur was van mening dat te veel diversiteit in politieke ideeën binnen een club het open, productieve debat zou veranderen in een onproductief verbaal en misschien zelfs fysiek gevecht. Clubleden met afwijkende ideeën moesten worden aangemoedigd een groep van vijftig gelijkgestemden te verzamelen en een eigen club te beginnen.¹³ De partijvorming en politieke pluriformiteit die dit impliceert is later, we zagen er in 1848 al de eerste tekenen van, een wezenlijk onderdeel geworden van de (partij)democratie.

Het geloof dat Dinocourt in 1830 had in dit systeem van clubs, is niet los te zien van zijn geloof in een politiek bewustzijn. Als bewuste en politiek geëngageerde mensen bij elkaar zouden komen, zo redeneerde hij, zouden zij genoeg kracht genereren om allerlei kwesties op te lossen die zelfs professionele instituties (zoals gerechtshoven en wetenschappers) niet op konden lossen. Want het volk zou altijd beter weten 'wat beantwoordt aan zijn belang en zijn roem'.¹⁴ In één zin vatte Dinocourt zijn boodschap samen: 'Zonder de clubs, ik herhaal het, [is er] geen werkelijke vrijheid; met hen [is er] geen despotisme mogelijk.'¹⁵

Dinocourt lijkt niet als inspiratiebron te worden genoemd door de organisatoren van clubs in 1848. Dat bewijst overigens niet dat zij onbekend waren met zijn ideeën; de clubleiders waren over het algemeen weinig mededeelzaam over theoretische inspiratiebronnen. Maar zelfs als zij niet op de hoogte waren van zijn essay, verdient de tekst onze aandacht. Het essay verwoordt immers de transitie van de politieke club als gevaarlijk, revolutionair agressiemiddel naar een vreedzaam, democratisch plat-

form – een cruciale gedaanteverandering tussen 1789 en 1848. Toch schittert Dinocourt ook in de literatuur over 1848 door afwezigheid. Geen historicus lijkt te hebben opgemerkt dat zijn blauwdruk niet alleen tot in de details overeenkomt met de structuur en de doelstellingen van de clubs van 1848, maar dat ook zijn visie van verklarende waarde is voor de Franse politieke cultuur van de negentiende eeuw in het algemeen en voor de opkomst van de clubs van 1848 in het bijzonder.¹⁶ Overigens is inmiddels wel duidelijk geworden dat de schetsen van Dinocourt weliswaar overeenkwamen met de ambities van de clubs in 1848, maar dat bij de uitvoering ervan de realiteit weerbarstig bleek.

Succes of mislukking?

Die revolutiegolf van 1848 – de cynicus zou kunnen verzuchten dat het allemaal niet zoveel voorstelde: ‘De clubrevolutionairen misten een serieus organisatietalent, de bevolking bleef politiek dom, kleingeestig en achterlijk; het democratische idee was hier een oververhit verenigingsthema van al te velen, grotendeels tot sport van politiserende intellectuelen, spookbeeld of ophitsmiddel in de burgerij, speelgoed van halfhumoristische volkstyptes, speeltuin voor de plotseling bevrijde en gelauwerde straat van vechtersbazen, werklozen en opgeschoten jeugd. De democratische verenigingen en samenscholingen konden alleen maar brallen, protesteren, revolutioneren.’¹⁷

Maar wie alle democratische experimenten uit de voorgaande hoofdstukken nog vers in gedachten heeft, weet dat er ook een andere geschiedenis te vertellen valt van die ‘lente van de volkeren’,¹⁸ van dat ‘tolle Jahr’,¹⁹ van dat ‘moment van gekte’.²⁰ Jazeker, de geschiedenis van de clubs van 1848 is tumultueus maar kortstondig. Zijn zij mislukt? De Amerikaanse historicus Peter Amann lijkt te menen van wel. Hij beschrijft in *Revolution and Mass Democracy. The Paris Club Movement in 1848* (1975), de enige uitgebreide, diepgaande studie naar de clubs en hun netwerken, de eindfase van de clubs – vanaf 16 april tot het einde in juni 1848 – veelal in termen van ‘mislukking’.²¹ Dat is wellicht correct als we kijken naar de concrete ambities van de clubleiders. Echter, dit boek heeft laten zien dat de Parijse clubs, los van hun succes of falen, unieke democratische experimenten waren in een uitzonderlijk tijdsgewricht. Zij fungeerden afwisselend als geïnstitutionaliseerde volksvergaderingen, als campagnebureaus en

zelfs als volksvertegenwoordiging met parlementaire ambities. Hun brede takenpakket toont de groeiende behoefte in 1848 aan politieke organisaties die de betrokkenheid van burgers zouden faciliteren en hun invloed op het landsbestuur zouden kanaliseren. Deze behoefte tot politieke organisatie lijkt inherent aan de moderne democratie.²²

Bovendien doen we met de kwalificatie ‘mislukt’ de clubs van 1848 tekort – en *mutatis mutandis* de 1848-revoluties.²³ Dat de clubleiders veel van hun eigen doelen niet hebben bereikt, betekent niet dat de clubs geen open ‘volksforum’ konden bieden waar politiek onervaren burgers werden voorgelicht over politieke kwesties en waar zij oefenden in politieke vaardigheden. En in de verkiezingscampagne waren de clubs debat- en selectiefora voor kandidaten, mobilisatie- en propagandamachines voor de Republiek en waakhonden over het electorale proces. Zowel in hun individuele als in hun gezamenlijke optreden (bijvoorbeeld in de Club des Clubs) waren de clubs van 1848 innovatieve experimenten met democratie ‘van onderaf’.

Zelfs de coupoging van 15 mei, die zou kunnen worden gezien als een wanhoopsdaad en een doodsteek voor de Parijse clubs, was tegelijkertijd het moment waarop de potentiële kracht van de clubs (en hun ervaren organisatoren) het duidelijkst werd gevoeld.²⁴ De vrees van Tocqueville dat het ‘volksparlement’ op een dag het nationale parlement zou overnemen, werd op 15 mei bijna realiteit.²⁵ Van een plaatsvervangend ‘volksparlement’ vóór de verkiezingen werden de clubs ‘antiparlementen’: een fundamentele bedreiging voor de representatieve democratie.²⁶ De invasie van het parlement en de daaropvolgende coupoging toonden hoe het fenomeen politieke vereniging de potentie had om uit te groeien tot een onbeheersbare machtsfactor. Het was een bewustwording die oude angsten bevestigde en daarmee de collectieve huiver tegenover politieke organisatie nog zeker met een generatie verlengde.²⁷

We zagen dat de Berlijners, anders dan de Parijzenaren, vanaf begin maart eerst samenkwamen in grootschalige volksvergaderingen. Die vonden aanvankelijk plaats in de openlucht buiten de stad. ‘Het politieke’ was iets wat niet binnen de stadsmuren werd getolereerd, waar de orde moeilijker te handhaven was en waar het centrum van de Pruisische regering was gevestigd. De massale opkomst toont de ontvankelijkheid van de

stadsbevolking voor hervorming (en uiteindelijk voor de revolutie). Een groep radicale intellectuelen hield al vanaf 6 maart volksvergaderingen bij de Zelten. Dit weidse terrein, dat al decennialang bekendstond als locatie voor publieke, min of meer politieke bijeenkomsten, lag tactisch buiten de Brandenburger Tor. Niet lang erna trok het comité van Urban en Eckert voor hun volksvergaderingen naar een militair exercitieterrein ver buiten de Schönhauser Tor – waar slechts die ene populier de leegte doorbrak.

Orde was een belangrijk thema. Organisatoren overlegden met de Berlijnse en Pruisische autoriteiten, in het bijzonder politiechef Minutoli, over het ordentelijk verloop van hun volksvergadering. Ook zonder die inmenging van de autoriteiten was het voor hen belangrijk dat hun volksvergaderingen netjes verliepen. De burgerlijke sociabiliteit – met lees kabinetten, salons, de universiteits- en regeringskringen – stond bekend als beschaafd en ordentelijk. In 1848 strekte deze norm tot voorbeeld voor de revolutionaire beweging. Dit merkte de chroniqueur Wolff, die in de dagen na de revolutie een wandeling maakte door de voorsteden en waarnam hoe de arbeiders daar geestdriftig met elkaar discussieerden. Ondanks hun felle debatten over de sociale en politieke kwesties hoorde Wolff ‘geen wanklank tegen de koning’ en evenmin kwam hij primitieve toestanden tegen – er was zelfs nergens een dronkenlap te bekennen.²⁸ Dit doet denken aan Groot-Brittannië rond dezelfde tijd, waar de lagere klassen zichzelf oefenden in politieke verenigingen en daarbij veel waarden en praktijken overnamen van de middenklassen.²⁹

De Berlijnse volksvergaderingen waren ook bedoeld ter ‘politieke scholing’ (*Volksbildung*), voor het ontwikkelen van een politiek en moreel burgerschap. Door in volksvergaderingen te luisteren naar sprekers, te debatteren en zich een mening te vormen over actuele kwesties, konden ook de lagere klassen dit burgerschap verwerven – iets wat voor de revolutie nauwelijks gebeurde, maar na de revolutie min of meer als plicht werd gezien. Wellicht is het ook daarom dat we in de visie van de Berlijnse democraat Georg Jung een verschil zagen tussen volksvergaderingen en clubs. In Parijs zagen de clubs zichzelf als de directe ‘stem van het volk’, maar ook (en steeds meer) als vertegenwoordiging van het volk. Als ‘geïnstitutionaliseerde volksvergaderingen’

konden zij verschillende vormen hebben, variërend van het 'egalitair-democratische model', waarin veel werd overlegd, tot het 'autoritair-democratische model', dat veel sterker draaide om het charisma van de leider. De Berlijnse clubs zagen zichzelf al vanaf het begin sterker als vertegenwoordigende instituties van het volk. De stem van het volk was eerder te horen in de grote volksvergaderingen, die om die reden ook steeds vaker door de clubs werden georganiseerd.³⁰

In elke vorm fungeerden de democratische experimenten van 1848 als leerscholen waar werd geoefend in welsprekendheid, in debat, in het formuleren van eisen en het afdwingen van die eisen middels collectieve acties. Zij zouden daarom beschouwd kunnen worden als de antichambre van het parlement. Niet alleen omdat zij veel belang hechtten aan parlementaire waardigheid en aan het vertegenwoordigen van het volk, maar ook omdat veel sprekers en clubleiders zich (met wisselend succes) kandidaat zouden stellen voor de diverse parlementen. En andersom kwamen parlamentskandidaten steun verwerven in de clubs en zouden zelfs zittende parlamentsleden er na de verkiezingen regelmatig komen spreken.

De les van de conservatieve verenigingen

Als het over 1848 gaat, zijn historici geneigd om niet de geschiedenis van de winnaars te schrijven, maar die van de verliezers – van de revolutie die 'mislukte'.³¹ Maar los van het feit dat die verliezers, de revolutionaire clubs bijvoorbeeld, een uniek en invloedrijk laboratorium creëerden voor democratische experimenten, is in dit boek gebleken dat we zeker ook oog moeten hebben voor degenen die in 1848 als overwinnaars uit de bus kwamen: de conservatieven. Vooral de Berlijnse casus gaf een goed beeld van de transitie van politieke cultuur en organisatievormen rond 1848. De twee maanden 'achterstand' van de conservatieven in het publieke debat ten opzichte van de democratische en constitutionele clubs, toont hun voorbehoud tegenover politieke organisatie. Daarbij lijkt het plausibel dat conservatieven zich uiteindelijk toch gingen bedienen van revolutionaire praktijken als reactie op de bestaande clubs. Dit proces is vooral zichtbaar in de conservatieve Patriotische Verein, die zich afsplitste van de Constitutionelle Club. De oprichters hadden al ervaring opgedaan met het fenomeen 'club' en de peri-

kelen van politieke organisatie. Zij konden die kennis overhevelen van het liberale domein naar het conservatieve.

De fascinatie voor de kracht van politieke organisatie in de kring rondom de *Kreuzzeitung*, vooral bij Von Gerlach, bevestigt dat conservatieven door de revolutie werden meegezogen in een proces van politieke *Sozialisierung*. Zij werden zich bewust van de eigen groep te midden van andere groepen en van de mogelijkheden die organisatie bood voor het verdedigen, propageren en realiseren van een eigen politiek programma. Die revolutie had hen immers niet alleen plotseling buiten de politieke arena geplaatst, maar had ook de plaats en vorm van die arena veranderd. Daaraan moesten zij zich aanpassen.

Maar het is onbevredigend om het daarbij te laten. De plotselinge omslag van de conservatieven is niet alleen te begrijpen als gevolg van de botsing van ideologieën in 1848 en het krachtige voorbeeld van de revolutionaire clubs. Hoewel de conservatieven moeten zijn geïnspireerd, verleid of gedwongen door de activiteiten van de democratische en constitutionele clubs, hebben zij de vorm van hun organisaties aangepast aan hun eigen doelen en doelgroep. Zo liet bijvoorbeeld het 'Junkerparlement' zien dat de Pruisische landadel niet alleen volstrekt eigen belangen had, maar ook eigen politieke gewoonten ontwikkelde. Daarnaast is het maar de vraag in hoeverre de democratische en constitutionele clubs zo krachtig waren dat zij hun politieke ambities konden waarmaken. Met het verval van de revolutie en het reactionaire beleid van de regering, bleek de aanvankelijke conservatieve *underdog* toch het laatste woord te hebben – ook in het politieke verenigingsleven.

In 1848 onderging heel Europa, in ieder geval gedurende korte tijd, de toquevilliaanse verandering van (de perceptie van) de civil society.³² Dat wordt bevestigd door het feit dat ook de conservatieven in Berlijn zich gedwongen zagen om hun politieke denkbeelden en praktijken te moderniseren en te institutionaliseren. Von Gerlach en de zijnen probeerden een gestructureerde en effectieve 'conservatieve partij' op te bouwen, zoals hun tegenstanders minstens evenzeer streefden naar één 'democratische' of één 'constitutionele' partij.³³ Was het de wet van de remmende voorsprong? Dat is goed mogelijk: voor mei 1848 ontbeerden de conservatieven ervaring met politieke organisatie, maar erna waren zij, anders dan hun tegenstanders, niet gebon-

den aan het succes van de revolutie. Wel stond hun wereldbeeld onverminderd onder druk van die revolutie, die de traditionele politieke en sociale hiërarchie bedreigde. Zij leerden door hun opponenten na te doen – de democratische experimenten van 1848 waren daarmee geslaagd, zij werden door anderen geïmplementeerd. Een groot verschil met Parijs was dat de impact van de Februarirevolutie het royalisten aldaar praktisch onmogelijk maakte stelling te nemen tegen de Tweede Republiek, laat staan om openlijk en veilig bij elkaar te komen in eigen verenigingen. Deze conservatieven, onderverdeeld in legitimisten en de meer liberale orléanisten, organiseerden zich wel actief in politieke verenigingen buiten Parijs, bijvoorbeeld in de Provence.³⁴

Hoewel het lijkt alsof conservatieve organisatie min of meer gebeurde in het ‘moment 1848’, moet worden opgemerkt dat de sociabiliteit van conservatieven op zichzelf niet nieuw was. Er was immers de langere traditie van onder andere militaire, religieuze en intellectuele verenigingen. Nieuw en uitzonderlijk was wel dat bijvoorbeeld de Pruisische *Vereine* van 1848 politieke, particuliere organisaties waren en dat zij voor het eerst een ‘politiek activisme’ ontwikkelden. Het geloof in de kracht van organisatie en van het publieke debat reikte voorbij revolutionaire doelen en betekende voor alle politieke stromingen een verandering van politieke cultuur. Hoewel de meeste Berlijnse conservatieve *Vereine* na 1848 verdwenen, stimuleerden hun ervaringen ook in de jaren 1850 conservatieven in heel Pruisen om zich te verenigen en hun organisaties te professionaliseren. Deze kleinschalige organisaties, dit ‘conservatisme van onderop’, bleek in de volgende twee decennia cruciaal in de vorming van een conservatieve, parlementaire politieke partij. Die was onlosmakelijk verbonden met de pragmatische politiek van kanselier Bismarck en zou in 1876 de basis vormen voor de Duitse Conservatieve Partij.³⁵ De conservatieve verenigingen van 1848 waren dus bij uitstek ‘democratische experimenten’ die niet zonder gevolg zouden blijven.

Politisering, partijvorming en pluriformiteit

De razendsnelle politisering die volgde op de revolutie leidde tot partijvorming. De Amerikaanse historicus Jonathan Spher signaleerde in dat opzicht een verandering in de vorm van politieke verenigingen in het Europa van 1848: ‘[...] from being

discussion clubs, whose members had a wide range of views, making for much controversy, debate, and confusion, but little political action, they became organizations of the politically like minded, and hence more united in their actions, possessing the potential for creating nationwide federations, and for these reasons politically more effective'.³⁶

Deze analyse verdient in het licht van dit onderzoek enige nuancering. Hoewel we zagen dat de clubs in Parijs tussen februari en juni 1848 zich beslist sterker gingen organiseren en er ook afsplitsingen ontstonden door ideologische conflicten, bleven zij steeds behoren tot de eerste categorie van discussieclubs met veel intern debat, controverse en verwarring. Desondanks werden echter politieke acties ontplooid die de kwalificatie 'little' beslist overstegen. In Parijs deed zich in zekere zin wel partijvorming voor, maar die was diffuus van karakter. In de loop van het voorjaar van 1848 trad een divergentie op tussen de gematigde clubs die zich primair richtten op het correcte verloop van de parlementsverkiezingen en de radicale clubs die uiteindelijk geen genoeg konden nemen met het nieuwe parlement en zich daartegen keerden.

Sperber bedoelt wat Frankrijk betreft dan ook vooral de verenigingen die na de zomer van 1848 ontstonden, toen politieke organisatie in Parijs verboden was en de overgebleven radicalen zich elders in Frankrijk hergroepeerden in onder andere de beweging Solidarité Républicaine. Buiten Parijs waren ook de conservatieven en de constitutionele liberalen sterker in verenigingen georganiseerd.³⁷ Conservatieve verenigingen zoals in Berlijn kwamen in Parijs nauwelijks voor. Politieke partijvorming zou zich ook later in de negentiende eeuw niet zo sterk voordoen in Frankrijk als in andere Europese landen. De politieke mobilisatie en betrokkenheid van burgers werden daar tot in de twintigste eeuw op andere manieren gekanaliseerd.³⁸

In Berlijn deed zich duidelijker de ontwikkeling voor die Sperber beschrijft. Berlijnse clubs organiseerden zich steeds sterker langs de lijnen van de verschillende ideologische stromingen, zo herinnerde ook de revolutionair Börner zich: 'Natuurlijk vielen in de embryoperiode van het clubwezen de verschillende partijen samen, men kende nog geen scheiding en splitsing en uit één vergadering gingen straalvormig de dragers uit van het radicalisme, de Politische Club, en die van de conser-

vatieve partij, de [Constitutionelle Club]. Van beide vertakten zich gaandeweg weer enkele verenigingen naar verschillende richtingen, waarin de opvattingen van de moederclub in hun fijnere nuances werden vertegenwoordigd.³⁹

De vergadering waarin nog de revolutionaire, euforische eenheidsgedachte heerste, was de volksvergadering in het Hotel de Russie op 21 maart 1848. Daaruit zagen we inderdaad verschillende clubs voortkomen, die zelf ook diverse ideologische afscheidingen zouden voortbrengen.⁴⁰ Tekenend voor de ideologische pluriformiteit in de Berlijnse clubbeweging was dat de democratische, constitutionele en conservatieve clubs vaak dezelfde locaties gebruikten, zoals de Zelten in Tiergarten of het etablissement van Mielentz op Unter den Linden. Er was dus gedurende enkele maanden sprake van een (betrekkelijk) vreedzame co-existentie van strijdige ideeën en groepen. Daarbij speelde de uitkomst van de Maartrevolutie, waarin de Pruisische monarchie overeind bleef en de centrale macht minder sterk dan in Parijs ter discussie stond, een rol. Ook bleef de revolutionaire status quo in Berlijn vijf maanden langer gehandhaafd.

Op basis van ideologie verenigden de Berlijnse clubs zich tevens met gelijkgestemde clubs elders uit Duitsland en speelden zij een centrale rol in het oprichten van diverse nationale federaties. Maar voor die goed en wel tot ontplooiing waren gekomen, werden de Berlijnse clubs al gesloten door de reactionaire machtsgreep van november. Dat de pluriformiteit in Berlijn al in de loop van het revolutiejaar was uitgemond in sterk gepolariseerde verhoudingen, zagen we bij de Constitutionelle Club, die met haar gematigde standpunten en haar voorliefde voor de parlementaire vergaderstijl in een benarde middenpositie geraakte tussen het democratische en het conservatieve kamp. Overigens raakten ook de Franse constitutionele liberalen beklemd tussen de radicale verenigingen en de conservatieve, die vooral buiten Parijs actief waren. Sperber noemde hen, de 'politiek gematigden', de *major loser* van het proces van polarisatie dat zich in de loop van 1848 overal op het continent voltrok.⁴¹

Juist de manier waarop de revolutie zich ontwikkelde, was bepalend voor de vorm en functie van de politieke organisatievormen waarmee werd geëxperimenteerd. Waren de clubs en volksvergaderingen in maart en april 1848 nog vrij toegankelijke, algemene bijeenkomsten met veel reuring en debat en weinig

structuur; vanaf mei polariseerden en fragmenteerden zij. Daarbij verschoof het primaat van participatie naar representatieve democratie en van 'revolutie' en 'hervorming' als abstracte doeleinden naar concrete, en daardoor botsende, partijprogramma's.

Voorbeelden van die ontwikkeling zijn de doorstart van de Politische Club als Democratische Club op 21 mei en de afsplitsingen van de Constitutionelle Club in dezelfde maand. Daaruit vloeide ook nog de Patriotische Verein voort, als eerste van een reeks conservatieve politieke verenigingen. De verkiezingen van begin mei hebben die polarisering van de organisaties niet veroorzaakt, maar hebben haar beslist versterkt door legitimiteit en urgentie te verschaffen aan de bijeenkomsten. Overigens moeten we niet alleen naar de clubs kijken. Na 1848 werden de volksvergaderingen (*Volksversammlungen*) veelvuldig door de prille Duitse sociaaldemocratie ingezet als 'forum, medium en model' van het radicaaldemocratische republicanisme. Zij werden 'getemd', gefocust en gecoördineerd door de opkomende verenigingen. En andersom ging het debat in de volksvergaderingen het 'interne Alltagsleben' van de verenigingen bepalen.⁴²

In de Berlijnse geschiedenis van 1848 valt de pluriformiteit te zien die past in het model van de latere liberale democratie, waarbij het politieke domein bestaat uit een conversatie tussen verschillende standpunten, vertegenwoordigd door verschillende partijen. Parijs laat daarentegen, met de veel grilligere 'alles of niets'-geschiedenis van de revolutionaire clubs (en het nagenoeg ontbreken van conservatieve verenigingen), een alternatief model zien voor deze liberale democratie, dat regelmatig in de geschiedenis opduikt en net zo vaak ook weer spaak loopt. Verschillen in politieke traditie en cultuur speelden daarbij ongetwijfeld een rol, maar in 1848 zal dit fenomeen ook hebben samengehangen met de verschillende uitkomsten van de Februarirevolutie in Parijs en de Maartrevolutie in Berlijn. De eerste was een radicale wisseling van regime en van staatsvorm, een collectieve koerswijziging naar een republiek; de tweede was in staatsrechtelijk opzicht slechts een 'halve' revolutie, omdat de monarchie bleef bestaan en met de revolutionaire eisers in dialoog trad. Dit bevestigt wederom dat er meer dan één model of vorm van democratie in het geding was.

Vergadering of vereniging

In dit boek zijn de begrippen ‘vereniging’ en ‘vergadering’ afwisselend gebruikt – en niet zonder reden. Aan de basis ervan ligt de overtuiging dat de experimentele politieke organisatievormen van 1848 moeten worden begrepen in het licht van de verenigingsgeschiedenis én de geschiedenis van de meer ad hoc politieke protest- en actievormen (repertoires), die samenkwamen in de unieke context van het revolutionaire moment. Al te gemakkelijk wordt een tegenstelling gezocht tussen ad-hocbijeenkomsten en verenigingen, terwijl dit boek juist heeft laten zien dat die vormen van politieke participatie in een ‘moment van gekte’ fluïde zijn en elkaar kunnen overlappen. De Parijse clubs werden bijvoorbeeld ook wel aangeduid als ‘volksvergaderingen’ (*assemblées populaires*) en de volksvergaderingen in de Berlijnse Zelten institutionaliseerden in een Volksverein. Kortom, in 1848 bestond er geen waterscheiding tussen de concepten politieke club en volksvergadering – en evenmin was er consensus over wat die begrippen precies betekenden.

Kritische burgers met politieke interesses en ambities ontdekten dat het mogelijk was zelf politiek te bedrijven, dus om in rust en orde te vergaderen en politieke claims te maken. Zij eisten opnieuw, maar ditmaal via een overwegend vreedzame en parlementaire weg, wat eerder al in de Franse Revolutie op een meer gewelddadige manier was geëist. Als we hun clubs en volksvergaderingen beschouwen als democratische experimenten, gericht op politieke participatie, voorlichting, oefening, discussie en actie, biedt het laboratorium van 1848 een kans om iets te begrijpen waar verenigingsgeschiedenis, noch de geschiedenis van ad-hocprotestvormen doorgaans in slaagt. Namelijk: hoe de begrippen ‘politiek’ en ‘vereniging’ rond 1848 een geaccepteerde en zelfs prestigieuze combinatie gingen vormen. Deze combinatie vormt nog altijd de kern van het politieke engagement in de moderne Europese partijdemocratieën.⁴³

